

KUTADGU BİLİĞ’DE GEÇEN ‘ÇOK’ KELİMESİ ÜZERİNE

*Âdem AYDEMİR**

Özet

Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan Kutadgu Bilig’in karşılaştırmalı metin yayını 1947 yılında Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. Biz de bu çalışmamızda Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat’ın Kutadgu Bilig ile ilgili yayımlarından faydalandık. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, metninde 3031 numaralı beyitte geçen ‘çok’ kelimesinin anlamı için 1959’da yayımladığı Kutadgu Bilig çeviri cildinde herhangi bir karşılık vermemiştir. Bu kelime, Kutadgu Bilig’de hapax legomenon olarak tanımlanan bir kelimedir. ‘Çok’ kelimesi Türkçenin her döneminde ve bütün Türk lehçelerinde kullanılmış ortak kelimelerimizden değildir. Kelimenin anlamı hakkında kesin bir açıklama da bulunmamaktadır. Bu makale, bu kelimenin anlamının dönemin diğer eseri Divanü Lûgat-İt-Türk’ten yararlanılarak çözülebileceğini ortaya koymaktadır. Kelimenin çözümlenmesi için tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine de başvurulmuştur.

Sonuç olarak bu makalede Kutadgu Bilig’deki ‘çok’ kelimesinin ‘gürz’ kelimesi ile ilişkilendirilebileceğini gösterdik.

***Anahtar kelimeler:** Kutadgu Bilig, çok, gürz, bir kullanımlık sözcük, anlamlandırma.*

On the Word of ‘Çok’ in the Kutadgu Bilig

Abstract

The critical edition of Kutadgu Bilig, which is one of the works of Karakhanid Turkish period, was published by Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat

* Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi Tarih Öğretmeni.

in 1947. In this article, for this purpose we used the Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat's publications of knowledge for wealth. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat didn't explain the meaning of the word 'çok' in distich 3031 in the translation volume of *Kutadgu Bilig*, which was published in 1959. The word 'çok' isn't a common word disused in every period of Turkish and in all Turkish dialects. There is no exact explanation about the meaning of the word. This word is defined as hapax legomenon in *Kutadgu Bilig*. This article puts forward the argument which the meaning of these word can be explained with the help of the other work of this period *Divanü Lûgat-İt-Türk*. The historical and contemporary Turkish dialects can be applied to explain the meaning of the word 'çok'.

As a result in this article; it is indicated that a connection between the word 'çok' in *Kutadgu Bilig* with the word 'mace' can be established.

Key words: *Kutadgu Bilig*, çok, mace, hapax legomenon, meaning.

Kutadgu Bilig üzerine, Türkiye'de ve Türkiye dışında Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat'ın çalışmaları başta olmak üzere çok sayıda çalışma yapılmıştır.¹ Biz de bu çalışmamızda mevcut bibliyografyadan Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılan *Kutadgu Bilig Tercüme ve Çevirisi*'ni esas aldık.²

Balasağunlu Yusuf Has Hacib, 6645 beyitten oluşan *Kutadgu Bilig* adlı eserinde, *Şehnâme* vezni olan 'mütekarib' bahrini başarıyla uygulamıştır. Eserde imaleler dışında vezin hatası görülüyor. Ancak müellif, aruz veznini hatasız kullanmak için bazı yöntemlere başvurmuştur. Eser manzum bir edebî metin olduğundan, aynı zamanda sanatlı ve eksilteli anlatım gibi, diğer metinlerden farklı özellikler de göstermektedir. Bazı terim veya deyimler eserde sadece bir kez kullanılmıştır. Bir edebî metinde yalnızca bir kez kullanılmış olan bu terim veya deyimlere dil biliminde *hapax legomenon* (< Yun. hapax 'bir defa' + legein 'söyle-' fiilinin edilgen biçimi) 'tek kullanımlık, numune-lik' adı verilmektedir. Tek kullanımlık sözcükler açısından *Kutadgu Bilig*'in söz varlığına genel olarak baktığımızda çok sayıda veriyle karşılaşmaktadır. Bunların bazılarının Arapça ve Farçadan alıntı, bazılarının ise aynı kökten gelen türevler olduğu görülmektedir. Bunların dışında; "çok, kal, kayır, kikne, konguz, kovdak, kovdaş, kunuk, oru, saçu, simiş, söki, sökti, tekin, tefti, tozi, tuyu-, tüşnek, yılmık, yarşı, yipün, yobat-" gibi sözcükler *hapax legomenon* görünümündedir. *Kutadgu Bilig* hakkında yaklaşık iki yüz yıldır çok sayıda

1 Tuncer Gülensoy, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", *Türk Dili*, Sayı: 586, Ekim 2000; Özlem Bağdatlı, "Kutadgu Bilig Bibliyografyası", *Kutadgu Bilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, s. 157-183, 2008; Zeki Kaymaz, "Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme", *Turkish Studies*, C 4/3, İlkbahar 2009; Mehmet Ölmez, "Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri", *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı: 14, s. 103-126, 2004.

2 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 1285 sayfa, Haz.: Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2006.

araştırma yapılmış ve bu konuda çok sayıda veri bulunmakla beraber, eserin kelime hazinesi ve bu kelime hazinesinin tasnifi bugüne kadar kesin olarak ortaya konulmuş değildir.³ Eserdeki özellikle Türk, Arap, Fars ve diğer dillere mahsus kelimelerin menşesi ve miktarının tasnife tabi tutulması gerekmektedir.⁴

Biz bu makalemizde *Kutadgu Bilig Bibliyografyası*'na az da olsa bir katkı sağlamak bakımından, eserin 3031. beytinin birinci dizesinde geçen ve bir 'hapax legomenon' olan 'çok' kelimesini ele alacağız. XI. asır Orta Asya ortak edebî Türk yazı dilinin en güzel örneklerinden olan *Kutadgu Bilig*'den Anadolu ağızlarına da birçok kelime ulaşmıştır.⁵ Ancak 'çok' kelimesi, Orta Türkçe döneminde ortaya çıkmış ve Türk lehçelerinin çoğunda kullanılmayan kelimelerimizden biridir.

Kutadgu Bilig'in bu makalemizin konusu olan 3031. beytinin, Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmış olan transkripsiyonu ve tercümesi aşağıdaki gibidir:

“Hazine nerek köp er at çok kerek “Hazine neye gerek, çok asker gerek,
begi bay kereksiz budun tok kerek” Beyin zenginliği gereksiz, halk tok gerek.”⁶

Beytin birinci dizesinde geçen 'köp' kelimesi 'çok' anlamında olduğuna göre, Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, ayrıca geçen 'çok' kelimesini herhâlde doldurma bir söz olarak kabul ettiğinden tercümede buna yer vermemiş fakat, dizinde 'çok = çok' yani 'fazla, ziyade' karşılığı vermiştir.⁷ 'Çok' kelimesi *Kutadgu Bilig*'in çağdaşı ve sahanın eseri olan *Divanü Lûgat-İt-Türk*'te de bir 'hapax legomenon' olup, bu kelimeye 'çok er' tamlamasında, 'Oğuzca' ibaresi ile 'kötü-alçak' anlamları verilmiştir.⁸ *Kutadgu Bilig* ile *Divanü Lûgat-İt-Türk* birbirinin rakibi değil, bilakis birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*'de geçen 'çok' kelimesinin manasının çözümünde *Divanü Lûgat-İt-Türk* bize yardımını esirgemeyecektir.

3 Ramiz Asker, “Kutadgu Bilig’in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine”, *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları*, Sayı: 4, s. 283-298, Ekim 2003; Mehmet Ölmez, “Dönemi İçerisinde Kutadgu Bilig’in Sözcüğü”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Ü.-TDK, İstanbul, 26-27 Ekim 2009.

4 Halil Ersoylu, “Kutadgu Bilig’deki Arapça ve Farsça Kelimeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Faruk Kadri Timurtaş Armağanı), Sayı: 27, s. 121-138, Aralık 1983; Güler Gülsevin, “Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: ‘denk çiffler’”, *Turkish Studies*, C 2/2, s. 276-299, İlkbahar 2007; Uwe Blaesing, “Kutadgu Bilig’in Arapça ve Farsça Sözcüğü Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Ü.-TDK, İstanbul, 26-27 Ekim 2009.

5 Güler Gülsevin, “Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, s. 109-121, 2006/1; Saadet Şakir Çağatay, “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -‘n’”, *A.Ü DTCF Dergisi*, Sayı: 3, 1943.

6 *Kutadgu Bilig*, b. 3031.

7 *Kutadgu Bilig*, Dizin, s. 1138.

8 Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-İt-Türk*, III, 130, (Çev.: Besim Atalay), TDK Yay., Ankara, 2006. (DLT)

Eski Türkçede ‘fazla-ziyade’ anlamıyla bir ‘çok’ kelimesi bulunmadığı gibi, ön sesi ‘ç’ olan kelimelere ancak VIII. asırda rastlanıyor.⁹ Kaşgarlı Mahmut aynen şu bilgiyi veriyor;

“Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında ‘ى’ bulunan isim ve fiillerin ilk harflerini ‘الف’ e yahut ‘ج’ ye çevirirler. Öbür Türkler ‘yolcu’ya ‘يلكين’, ‘yelkin’, Oğuzlarla Kıpçaklar ‘الكين’, ‘elkin’ derler. Onlar ‘ılık su’ya ‘يلغ سوق’ ‘yılığ suv’, bunlar ‘الغ’ ‘ılığ’ derler. Bunun gibi, öbürlerinin ‘ينجو’ ‘yincü’ dediğini bunlar ‘جنجو’, ‘cincü’ derler. Türkler, devenin uzamış olan tüyüne ‘يغدو’ ‘yuğdu’, Oğuzlar ve Kıpçaklar ‘جغدو’ ‘cuğdu’ derler.”¹⁰

Müellifimiz; ‘abartma edatı olan ‘ök’ tok ve kalın söylenen kelimelerle kendine ‘ف’ ve ‘غ’ getirilen kelimelerde ‘ök’ yerine ‘ok’ kullanılır”¹¹ diyor. Müellifimizin verdiği bu bilgilere göre, Orta Türkçede ‘ök > ok’ abartma eklerinden gelip Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde ‘çok’, diğer lehçelerde ‘yok’ şeklinde telaffuz edilen ‘fazla, ziyade’ anlamında bir ‘çok’ kelimesi vardır. Orta Türkçe döneminde ortaya çıkan bu ‘çok’ kelimesi üzerinde yapılan çalışmalar yetersizdir.¹² Günümüzde ‘çok’ kelimesi ‘fazla-ziyade’ anlamıyla sadece Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde ‘çoh’ şeklinde kullanılmaktadır.¹³ Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi ve Oğuz lehçesinin merkezî dalı durumundadır.¹⁴ Çok kelimesi, Kırgız lehçesinde ‘perçem, püskül, köz, kömür, itaatsizlik’,¹⁵ Yeni Uygur Türkçesinde ise ‘kor’ anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁶ Abakan Türklerinden olan Sagayların lehçesinde, sözün ilk sesi olan ‘y’ daima ‘ç’ olmakta, buna göre onlarda ‘yok’ kelimesi ‘çok’ şeklinde telaffuz edilmektedir.¹⁷ Bugünkü Karaçay-Malkar Türklerinin ataları sayılan Kuban Bulgar Türkçesinin ‘d’li lehçesine ait yazıtlarda Eski Türkçedeki ‘yoğ’ kelimesi ‘doğ’ şeklinde yazılırken, ‘c’li lehçesine ait yazıtlarda aynı kelime ‘coh’ yani ‘çok’ şeklinde yazılmıştır.¹⁸ XIV. asrın her hâlükârda ilk yarısında yazıl-

9 Göktürk Yazıtları’nda, ‘çabış, çıgay, çıkan, çından, çöl, çor ve çorak’ gibi kelimelere rastlanır.

10 DLT I, 31.

11 DLT I, 71.

12 Aysu Ata, “Çok Kelimesinin Kökeni Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 534, s. 1311, Haziran 1996; Galibe Hacıyeva, “Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin Ortak Diyalektizmleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (The Journal Of International Social Research), C 1/3, İlkbahar 2008.

13 Aysu Ata, “agm.”, s. 1311.

14 Cevat Heyet, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C I, Sayı: I, s. 7-19, Kasım 2004; Aysu Erden, “Azeri Türkçesi’nin Geçmişine ve Söz Dizimi Özelliklerine Kısa Bir Bakış”, *HÜ Ed. Fak. Dergisi*, C.3, Sayı: 2, 1985; Erdal Karaman, “Azerbaycan Sahası Sözlükleri”, *Turkish Studies*; C 4/4, Yaz 2009; *İslâm Ansiklopedisi*, “Azeri”, Mad. C 2, s. 121, (MEB Yay.).

15 K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, C I, s. 277, TDK Yay., Ankara, 1998.

16 E. N. Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), s. 84, TDK Yay., Ankara, 1995.

17 Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C I, s. 52, TTK Yay., Ankara, 1998. Abdülkadir İnan, “Sagay Bozkırı eski Türk kültürünün müzelerinden birisidir” diyor. Sagayca olan şu atasözleri manidardır: “Söögü çok kızı polmas, ülgüzü çok ödik polmas”=“Soyu yok kişi olmaz, örneği yok edik olmaz.” age., C I, s. 53. “Alıg kizide sağıs çok”=“Ahmak adamda akıl yok” age., C I, s. 54. Bunun gibi aynı muhitten olan Tuva Türkçesinde kurallı, Hakas Türkçesinde ise yaygın olarak kelime başı ‘y’, ‘ç’ye dönüşmektedir. Ercan Alkaya, “Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar”, *Turkish Studies*, C 4/8, s. 293, Sonbahar 2009.

18 Ufuk Tavkul, “Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C IV, Sayı: II, s. 108, Haziran 2007; Emine Yılmaz, “Karaçay-Balkarca”, *Türkkbilig*, s. 56, 2002/4; ayrıca bk.

mış olan Kuman-Kıpçak sözlüğü *Codex Cumanicus*'da 'topla' fiilinin 'çopra'¹⁹ şeklinde yazılmış olmasından bu muhitte meskûn Türklerin dilinde kısıtlı bir 'ç- > t-' denkliliğine işaretir. Kaşgarlı'nın, yılanın çöreklenmesine yani tokmak gibi olmasına, 'çokmaklanmak' denildiğini söylemesinden²⁰ 'çokmak' kelimesinin 'tokmak' demek olduğu anlaşılıyor. Nihayet 'tok' kelimesi ile 'çok' kelimesi arasında, 'ot / od' kelimesi ile 'oçak / ocak' kelimelerinin köklerinde bulunan '-t / -ç' ses denkliliğine benzer bir denklik düşünmek de mümkündür.

Edebî literatürde aynı manada veya yakın manadaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesi yahut zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana kullanılmasına 'hendiadyoin' denir.²¹ Eski Türkçe dönemine giren siyasal devlet kuruluşlarında, özellikle Göktürk döneminde Oğuzlar önemli bir yer tuttuğuna göre Eski Türkçede Oğuzca ile ilgili bir kısım özelliklerin belirmesi olağandır.²² 840 yılında Ötüken'deki Uygur devletinin yıkılmasının ardından Doğu Türkistan'da ilk Müslüman Türk devleti olarak kabul edilen Karahanlı devleti kurulmuştu. Dolayısıyla yaklaşık iki yüz yıllık bir zamanı kaplayan Karahanlı Türkçesi, Göktürk ve Uygur Türkçesinin sonrasında gelmiştir. Bu bakımdan Altay²³, Göktürk²⁴, Eski Uygur²⁵ ve hatta Yeni Uygur²⁶ edebî metinlerinde rastlanan hendiadyoinlere Karahanlı Türkçesinin edebî ürünlerinden olan *Kutadgu Bilig*²⁷ ve *Dîvânü Lügât-İt-Türk*'ün²⁸ söz varlığında da sıklıkla rastlanır.²⁹ *Kutadgu Bilig*'de 'çok' anlamındaki kelimelerden 'artuk üküş'³⁰, 'artuk katığ'³¹,

Helif Kurbatov, "İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler", (Çev.: Halil Açıkğöz), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 88, s. 104-113, Şubat 1994.

19 Ufuk Tavkul, "Karaçay-Malkar Türkçesi ve Codex Cumanicus", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 15, s. 53, Bahar 2003; kry. L. Ligeti, *Codex Cumanicus*, s. 14,14-16, Budapeşte, 1981.

20 *DLT II*, 275.

21 Yıldız Kocasavaş, "Aynı Köke Dayalı, Unsurları İsim ve Fiil Olan İkilemeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, s. 161-168, Kasım-Aralık 2002.

22 Zeynep Korkmaz, "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *AÜ Türkoloji Dergisi*, C VI, Sayı: 1, s. 15-30, 1974.

23 Figen Güner-Dilek, "Altay Türkçesinde İkilemeler", *Bilig*, Sayı: 28, s. 83-100, Kış 2004. *Ayı-başı çok* "rastgele, düzensiz, gelişigüzel"; *adı colı çok* "adı samı belli değil"; *aylı curdı çok* "evsiz barsız, bekâr"; *bala barkazı çok* "çoluk çocuksuz"; *enezi adazı çok* "anasız babasız"; ep arğazı çok "güçsüz kuvvetsiz"; küüni küçi çok "güçsüz kuvvetsiz, hâlsiz, isteksiz"; *uçıkayuzı çok* "uçsuz bucaksız". Eski Türkçede isimlerden olumlu sıfat yapan -lı ekinin olumsuz şekli -sız, Altay Türkçesinde aynı yapıya "çok" (*yok*) kelimesinin getirilmesiyle sentaktik olarak yapılmıştır. *agm.*, s. 89.

24 Erhan Aydın, "Orhun Yazıtlarında Hendiadyoinler", *Türk Dili*, Sayı: 544, s. 417-421, 1997.

25 Saadet Çağatay, "Uygurcada Hendiadyoinler", *Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları*, s. 97-145, İstanbul, 1940-1941.

26 Sevgi Öztürk, "Yeni Uygur Türkçesinde İkilemeler", *Turkish Studies*, C 3-4, s. 1036-1048, Yaz 2008.

27 Zuhâl Kargı Ölmez, "Kutadgu Bilig'de İkilemeler I", *Türk Dilleri Araştırmaları VII*, s. 19-40, 1997; İlknur Karagöz, "Kutadgu Bilig'in Sözcükvarlığındaki (bazı) Hapax Legomenon (tek kullanımlık)lar", *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Ü-TDK, İstanbul, 26-27 Ekim 2009.

28 Gülsel Sev, "Divanü Lügât-İt-Türk'te İkilemeler", *Türk Dili*, Sayı: 634, s. 497-510, 2004; Bilal Aktan, "Divânü Lügâtî't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, s. 1-13, Güz 2010.

29 Mehmet Dursun Erdem, "Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yenilemeler Üzerine", *Bilig*, Sayı: 33, s. 189-225, Bahar 2005; Funda Toprak, "Harezmi Türkçesinde İkilemeler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C V, Sayı: 2, s. 277-292, 2005.

30 *Kutadgu Bilig*, b. 61, 758, 1250, 1859.

31 *Kutadgu Bilig*, b. 2503, 2689, 4555.

‘artuk telim’³², ‘kalın köp’³³, ‘köp kalın’³⁴, ‘ked katıg’³⁵, ‘ked artuk’³⁶, ‘artuk bütün’³⁷, ‘ked bütün’³⁷, ‘tümen ming’³⁸ ve ‘ming tümen’³⁹ kelimeleri birer ‘hendiyoin’ olduğu gibi, ‘üküş, artuk’⁴⁰, ‘kalın, telim’⁴¹, ‘telim, üküş’⁴², ‘üküş, telim’⁴³, ‘üküş, tümen’⁴⁴, ‘köp, üküş’⁴⁵ kelimeleri aynı dizede, ‘telim, artuk üküş’⁴⁶, ‘üküş, artuk telim’⁴⁷, ‘üküş, tümen ming’⁴⁸, ‘tümen ming, üküş’⁴⁹, ‘tümen ming, köp’⁵⁰ kelimeleri ve bir başka yerde de ‘ming ming tümen’⁵¹ kelimeleri aynı dizede kullanılmıştır. Bu makalemizde istifade ettiğimiz *Kutadgu Bilig*’in transkripsiyon, tercüme ve dizinini gerçekleştiren Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat’ın *Eski Türk Şiiri* adlı başka bir çalışmasında verilen şiirlerde ‘çok’ anlamındaki birçok kelime ‘hendiyoin’ olarak yan yana kullanılmıştır.⁵² Eserde verilen şiirlerden, Pratyaya-Sri adlı bir şairin şiirinde geçen ‘çok’ kelimesini müellif ‘tam’⁵³ olarak tercüme etmiş ise de burada bir şüphe olmalıdır.

Altın-Orda’da XIV. asrın ilk yarısında Kutub adlı bir şair tarafından *Kutadgu Bilig* ve Karahanlı Türkçesi tesirinde telif olunan *Hüsrev ve Şirin* adlı eserde; “*Adın köp kıssalar yazılmış telim*” şeklindeki dizede ‘çok’ anlamındaki ‘köp’ ve ‘telim’ kelimeleri birlikte kullanılmıştır.⁵⁴ Bu muhitin kültür merkezlerinde eski Karahanlı mirasları olan edebî eserler, bilhassa *Kutadgu Bilig* okunmuştur. Harezmi sahası metinlerinden olup *Ribât Oğuzları*’ndan *Nâsirü’l-dîn b. Burhânü’l-dîn er-Rabgûzî* tarafından 1310 yılında telif olunan *Kıyası Enbiya*’nın bahariye şiiri *Kutadgu Bilig*’in bahariyesine işaret eder. *Kıyası Enbiya*’nın Azerbaycan lehçesi ile münasebeti de barizdir.⁵⁵ Eserin XIX. asırda Kazan şehrinde istinsah edilmiş olan nüshası Kazan Devlet Üni-

32 *Kutadgu Bilig*, b. 1592.

33 *Kutadgu Bilig*, b. 5372, 5707.

34 *Kutadgu Bilig*, b. 5483.

35 *Kutadgu Bilig*, b. 478, 3342, 4041, 4771.

36 *Kutadgu Bilig*, b. 2938.

37 *Kutadgu Bilig*, b. 2436.

38 *Kutadgu Bilig*, b. 21, 31, 198, 829, 1022, 1300, 1344, 1569, 3905, 4525, 6519, 6645.

39 *Kutadgu Bilig*, b. 285, 442, 1957, 1981, 3009, 3807.

40 *Kutadgu Bilig*, b. 171.

41 *Kutadgu Bilig*, b. 1622.

42 *Kutadgu Bilig*, b. 177, 761, 2837, 3650, 5478.

43 *Kutadgu Bilig*, b. 1009.

44 *Kutadgu Bilig*, b. 1767, 3733.

45 *Kutadgu Bilig*, b. 421.

46 *Kutadgu Bilig*, b. 2340.

47 *Kutadgu Bilig*, b. 3190.

48 *Kutadgu Bilig*, b. 2.

49 *Kutadgu Bilig*, b. 304.

50 *Kutadgu Bilig*, b. 5370.

51 *Kutadgu Bilig*, b. 3319

52 “*öküş telim*” s. 38, 40, 182, 202, “*öküş ayıg*” s. 148, “*telim öküş*” s. 140, “*ay-ı öküş*” s. 142, “*köp, telim*” s. 66, “*köp kalın*” s. 194, “*bek katıg*” s. 96, “*pek katıg*” s. 238, “*kadır yavlak*” s. 76, “*badıl öküş*” s. 150. ‘*badıl öküş*’teki ‘*badıl*’ veya ‘*batıl*’ kendisinden sonra gelen kelimeyi kuvvetlendiren bir unsur olmalıdır. Açıklamalar s. 405, ¹⁴10. Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, s. 140, TTK Yay., Ankara, 1991.

53 *age.*, s. 140.

54 Abdülkadir Inan, *Makaleler ve İncelemeler*, C II, s. 7, TTK Yay., Ankara, 1998.

55 Naile Hacızade, “Nasreddin Rabguzi’nin ‘Kıyası’l-Enbiya’ adlı Eseri ve Onun Azerbaycan Türkçesi ile Münasebeti”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, s. 67-77, Kasım 1994.

versitesi Kütüphanesi T-9 numara ile kayıtlıdır.⁵⁶ Saraycık'ta bulunan bir küp üzerindeki;

“Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz
bu öz körki til ol bu til körki söz”

dizeler ‘*Kutadgu Bilig*’deki;

“Ukuş körki til ol bu til körki söz,
Kişi körki yüz ol bu yüz körki köz.”⁵⁷

dizeleri hatırlatır. Kuban, Volga ve Yayık muhiti halklarının *Kutadgu Bilig*’e bu derece alakasının sebebi, bu eserde kendi özlerinden bir cevher bulmuş olmasıdır. Diğer yandan İslami Türk edebiyatının adı bilinen ilk şair ve mütefekkir olan Yusuf Has Hacib’in, Balasagunlu ve asıl adının Yusuf olduğu, eserini tamamladığında 50 yaşını aştığı, 60 yaşın kendisini çağırmakta olduğu dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu bakımdan bu değerli şair ve mütefekkirin atalarının Volga ve Yayık taraflarından bazı sebeplerle X. asır sonları ile XI. asır başlarında Balasagun taraflarına göç etmiş ve ‘çok’ kelimesini beraberlerinde getirmiş olması ihtimalden tamamen hariç değildir.⁵⁸

Kıpçakçada ‘*topuz-gürz*’ anlamında kullanılan ‘*çohmar*’ kelimesi bugün Karaçay-Malkar Türkçesinde ‘*çoh*’ yani ‘*çok*’ şeklinde ve ‘*topuz - gürz*’ anlamında kullanılmaktadır.⁵⁹ Oğuz ve Kıpçak dilinin birbirine çok yakın olduğunu ve aralarında birçok ortak kelimenin bulunduğunu müellifimiz Kaşgarlı defalarca vurguladığı gibi,⁶⁰ bu durum sözlüklerin mukayesesinden de kolaylıkla anlaşılmaktadır. Oğuzlar, Kıpçaklardan ‘*topuz-gürz*’ anlamındaki ‘*çok*’ kelimesini alarak, Selçuklularla aralarında geçen olaylar dolayısıyla ‘*kötü*, ‘*alçak*’ anlamında kullanmışlardır. Demek ki, *Divanü Lûgat-İt-Türk*’te, ‘*çok er*’ tamlamasında, ‘*Oğuzca*’ ibaresi ile ‘*kötü-alçak*’ anlamları verilen ‘*çok*’ kelimesi aslında ‘*topuz*’ anlamında olup, ‘*çok er*’ tamlaması Oğuzlar tarafından Selçuklu hanedanının kurucu atası olan Tukak Bey hakkında istihza makamında ‘*tokmak kafalı adam*’ anlamında kullanılmıştır. Nitekim Oğuzlar, Selçuklu

56 Avni Gözütok, “Rabgüzi, Kısasu’l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, s. 1-19, Erzurum, 2008.

57 *Kutadgu Bilig*, b. 274.

58 Ziraatçı ve tüccar bir toplum olan Volga Bulgarları, Harezmi ve genel olarak Türkistan ile gayet sıkı münasebetler kurmuşlardır. Bulgar tüccarları Harezmi şehirlerine gittikleri gibi Harezmlerden de bir çoğu Bulgar iline gittikleri ve hatta yerleştikleri bilinmektedir. Volga Bulgarları X. asır sonlarına doğru Slavların hücumuna maruz kalmış, 985 yılında Svyatoslav tarafından İtil ve Hazar devleti tahrip edilmiştir. Bu yıllarda Aşağı Türkistan fatihi olan Harun Buğra Han b. Musa Tonga ve Toğan Han Balasagun’u başkent edinmiştir. Karahanlı hanları genellikle adil, müteki ve âlimlerin hamisi olmuştur. Müelliflerimiz Balasagun’a yerleşip Türkleşen Soğdlardan bahsetmekle beraber (*DLT I*, 471), kuzeybatıdan gelen Bulgar, Hazar ve Kıpçak muhacirler ve bu muhacirlerin meskûn olduğu mahallerden bahsetmiyor. Bununla beraber, Balasagun ve çevresine X. asır sonları ile XI. asır başlarında kuzeybatı muhitinden birçok âlim ve tüccarın gelip yerleşmiş olmasının kabulü de akla mugayir değildir.

59 Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkçesi ve Codex Cumanicus”, s. 53. *krş.* L. Ligeti, *Codex Cumanicus*, s. 119.

60 Hatta Kaşgarlı, ‘*kiş*’-‘*sadak*’ kelimesini izah ederken; “*Oğuzlar ve Oğuzların kardeşi olan Kıpçaklar bunu bilmezler*” diyor. *DLT III*, 127.

hanedanını meşru bir idare olarak değil, ‘gasıp’ olarak görmüşler, her fırsatta ayaklanmışlar, hatta 1153 yılında Sultan Sancar’ı esir alarak ona üç yıl süreyle ıstırap çektirmişler ve bu ihtiyar sultanı zelil etmişlerdi.⁶¹ Diğer yandan Türkler saçlarını birkaç pelik hâlinde örüp arkaya sarkıtıyorlardı. Ziya Gökalp’ın dediğine göre, eski Türklerin tepelerinde en azından bir tutam saç bırakmalarının dinî bir manası bulunuyordu.⁶² İslamiyet’e girdikten sonra da epeyce bir müddet bu geleneği sürdüren Türkler, başında kendilerinin saçları gibi, saç bulunmayan kimseye ‘tok er’, boynuzsuz koyuna da ‘tok yulki’⁶³ yani ‘tokmak kafalı’ diyorlardı. Eski Türk toplumlarında görülen Tok Böğü, Tok Buga, Tok Temür, Tokiş hatta Dukak Bey (Tukak) ve babası Toksurmuş’un adı gibi şahıs adları da bununla alakalı olmalıdır. Nitekim, ‘gürz’⁶⁴ denilen topuzun Türkçesi bir nevi yırtıcı kuş olan ‘bozdoğan’dır. Gürz, bozdoğan denilen bu kuşun kafasına benzediği için bu adla anılmıştır.⁶⁵ XVIII. asırda Mütercim Asım tarafından Farsçadan tercüme edilen *Bürhan-ı Katı*’da ‘laht’ kelimesi; “Gürz ve çomak manasındadır. Lâkin bu çomağı topuz şeklinde başı demüre kaplı ve dendaneli olur, hûdu ve zirhî pare pare eder deyü vasfederler. Zahiren bozdoğan dedikleridir.”⁶⁶ şeklinde açıklanmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de geçmeyen ‘basu’ sözcüğü *Dîvânü Lûgât-İt-Türk*’te ‘demir tokmak’ karşılığı olarak sadece bir defa geçmektedir.⁶⁷ Orduda gürz taşıyan ve aynı zamanda teşrifatçı olan birliklerin her bir neferine ‘çabış > çavuş’ deniyordu.⁶⁸ *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lûgât-İt-Türk*’te silah anlamında genel ad olarak ‘tolum’⁶⁹ kelimesi kullanılmıştır. Yine *Kutadgu Bilig*’de geçmeyen ancak, *Divânü Lûgât-İt-Türk*’te ‘hapax legomenon’ olarak geçen ‘çuk- > = çok-’ kelimesi ‘inmek konmak’⁷⁰, ‘çoktur-’ kelimesi ‘saldırtmak, üzerine indirmek’⁷¹, ‘tokmak’ kelimesi ise ‘çamaşır tokmağı’⁷² anlamındadır. *Kutadgu Bilig*

61 Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklular İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı (1153)”, *AÜ DTCF Dergisi*, C V, Sayı: II, s. 173, 1947; Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası”, *AÜ DTCF Dergisi*, C V, Sayı: V, s. 565, 1947; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C II, (İkinci İmparatorluk Devri), s. 399 vd. TTK Yay., Ankara, 1984; Faruk Sümer, “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler”, *AÜ DTCF Dergisi*, C 17, Sayı: 3-4, 1959.

62 Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, (Haz.: H. Dizdaroğlu), s. 78, Devlet Kitapları, 1976.

63 *DLT I*, 332.

64 ‘Gürz’ kelimesi, Eski Türk devletlerinde silah anlamında kullanılan ‘kur’ (Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV Yay., s. 101, İstanbul, 1988.) kelimesinden veya Türkçede aynı zamanda ‘çok’ anlamına gelen ‘kür / güür’ kelimesinden türemiş olup (kür > güür->-z), bu topuzun üzerinde çıkıntı hâlinde birçok okçuğun (iğnenin) bulunmasıyla ilgilidir. Ayrıca Türkçe ‘kur’ kelimesinin komşu dillere geçmesi *hk. bk.* Erkan Türkmen, “Urduca Türkçe Kelimeler”, *Türk Dili*, Sayı: 399, s. 167, Mart 1985.

65 M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C I, s. 690, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul, 1983.

66 *Tarama Sözlüğü*, C I, s. 660, TDK Yay., Ankara, 1995.

67 *DLT III*, 224.

68 Hatice Şirin User, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı: 39, s. 226, Güz 2006.

69 *Kutadgu Bilig*, b. 474, 2317, 2332; *DLT I*, 215, II, 30.

70 *DLT II*, 17.

71 Gürzün diğer adı Bozdoğan olduğu yukarıda ifade edilmişti. Müellifimiz Kaşgarlı ‘çokturtmak’ sözünü izah ederken, ‘ol kuşuğ kazka çokturtı’ yani ‘o, doğan kuşunu kazın üzerine indirtti, aldırttı’ örneğini veriyor. *DLT II*, 181. Demek ki, gürzün düşman üzerine indirilmesi, doğanın avı üzerine hamle yapmasına teşbih olunmuştur. Nitekim İslamiyet’ten önce ve sonra Orta Asya Türk kültür tarihinde avcı kuşlar ile avlanmaya ve kartal, şahin, doğan, atmaca gibi yırtıcı kuşların yetiştirilmesine önem verilmiştir.

72 *DLT III*, 177.

ve *Divanü Lûgat-İt-Türk*'te Türk savaş sanatları ile ilgili olarak, 'oktaşmak'⁷³, 'süngüşmek'⁷⁴ ve 'tokuşmak'⁷⁵ sözleri yer almıştır.⁷⁶ Burada 'oktaşmak' ok atışmak, 'süngüşmek' süngüleştirmek, 'tokuşmak' ise karşılıklı 'tokmaklaşmak' yani 'topuz' vuruşmak demek olmalıdır. *Kutadgu Bilig*'in 3031. beytinin birinci dizesinde geçen 'er at' sözü, 'er'; 'erkek, insan' sözü ile at 'at' sözünün birlikte kullanımının 'hizmetkâr; topluluk; asker; ordu' anlamında klişeleşmiş hâlidir.⁷⁷ Ortaçağ Türk orduları ok-yay, kılıç-kalkan, mızrak ve gürz gibi geleneksel silahlarla mücehhezdi.⁷⁸ Bazı araştırmacılar silah çeşidinden olan gürzün Eski Sümer ve Babillerde tanrı sembollerinden olduğunu haber verir.⁷⁹ İran şairi Fırdevsi, Diyarbakırlı Şerifî'nin çevirdiği ve Süleymaniye Kitaplığının Damat İbrahim Paşa Bölümü 983 numarasında kayıtlı *Şehnâme*'sinde;

“Dağılmış baş ü beyni bozdoğandan
Bahadırlar yumuşlar dest candan”⁸⁰

demiş. İranlı şair Fırdevsî'yi takliden Fırdevsî-i Rumî tarafından XV. asrın ikinci yarısı sonlarında telif olunan '*Süleymânnâme*' adlı eserde ise Turan Hakanı Alp Er Tunga'nın Hz. Süleyman ile yaptığı savaşlarda 'gürz-i girân' denilen ağır topuzların kullanıldığından bahsedilir.⁸¹ Faruk Sümer'in verdiği bilgiye göre, Oğuzların başlıca saldırış silahları, ok, yay, kılıç, kargı (süngü, cida) ve çomak denilen (topuz) gürzdür.⁸² *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde düşman ile mücadelelerde kullanılan savaş araçlarından sıkça söz edilmektedir.

73 *DLT I*, 231, II, 97. Türk Okçuluğu hk bk. Hasan Basri Öngel, "Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu", *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 21, Sayı: 2, s. 189-215, 2001.

"Eren alpi okuştular
Kınğır közün bakiştular
Kamuğ tolmun tokuştular
Kılıç kına küçün sığdı"

"Yigitler çarpıştular,
yan gözle bakiştular,
bütün silâhlarla vuruştular
kılıç kına güç sığdı" *DLT I*, 183,359.

74 *Kutadgu Bilig*, b. 2376; *DLT III*, 365, III, 394.

"Kırıp atıg kemşelim
Kalkan süngün çumşalım
Kaynap yana yumşalım
Katı yağı yuvılsun"

"Bağırarak atı sürelim,
kalkanla, süngü ile vuruşalım,
kaynarak yumuşalım,
katı düşman yumşasın" *DLT I*, 441. Burada 'çumşamak', 'suya

dalmak' demek olduğuna göre, Kalkan ve süngü ile düşmana saldırmak suya dalmağa teşbih edilmiştir.

75 *Kutadgu Bilig*, B-b. 44, 2359, 2364, 2365, 2366; *DLT I*, 367, II, 103, III, 193; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 159, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.

"Kış yay bile tokuştı
Kınğır közün bakiştı."

"Kış yazla vuruştı,
kızgın gözle bakiştı." *DLT I*, 170.

76 Bu konuda geniş bilgi için bk. Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (The Journal of International Social Research), s. 266-281, C 2/6, Kış 2009; Bedri Sarıca, "Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, s. 87-105, Erzurum 2008.

77 Özkan Öztekten, "Erat Sözü Hakkında", *Türk Dili*, Sayı: 552, s. 523, 1997.

78 Ersin Teres, "Orta Türkçede 'Zırh, Kalkan' Anlamı Taşıyan Bazı Sözcükler", *Turkish Studies*, C 4/3, s. 2113, İlkbahar 2009.

79 Mebrure Tosun, "Sümer Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma", *AÜ DTCF Dergisi*, C 18, Sayı: 3-4, s. 266, 1960.

80 *Tarama Sözlüğü*, C I, s. 659.

81 Hamdi Güleç, "Süleymânnâme'de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar Dil-Üslup ve Motifler", *Bilig*, Sayı: 36, s. 255, Kış 2006. "... Efrâsiyâb-ı Türk üzerine tıg-ı bürrân, gürz-i girân çeküb, rahş-ı rahşan sürüb aheng üdiler." *krş. Süleymânnâme*, s. 263.

82 Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 391, TDAV Yay., İstanbul, 1999; "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyetinde Eserler", s. 432.

Savaşlarda kullanılan kılıç, kalkan, gürz, ok ve yay gibi savaş malzemelerinin kimi zaman av ve düğün gibi merasimlerde kullanıldıkları görülmektedir. *Kazılık Koca Oğlu Yiğenek Hikâyesi*’nde; “... (Arşun oğlu Direk Tekür) kafirin altmış arşun Kâmeti var-idi. Altmış batman gürz salar-idi, katı möhkem yay çeker-idi”.⁸³ Karahanlıların çağdaşı olan Volga Bulgarları ordusunda topuzları üzerinde iğnelerin bulunduğu gürzlerin kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁴ Bu dönem Türk ordusuna mahsus terimler üzerine araştırmalar yapan müellifler Türk ordusunda kullanılan ‘gürz’ ile ‘gürzcü birlikler’ hakkında yeterli bilgi vermiyorlar.⁸⁵ Ancak Prof. Dr. Reşat Genç, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünde öğrencisi iken ders kitabı olarak okuttuğu eserinde;

“Gerek Yusuf Has Hacib’in gerekse Kaşgarlı Mahmut’un hakkında bilgi vermediği topuzun Karahanlı ordusunun hücum silâhları arasında mevcut olduğu ancak Nizamî-i Aruzî ile Sadrüddin el-Hüseynî’nin kayıtlarından öğreniyoruz. Nizamî-i Aruzî Batı Karahanlılardan Hızır Han hakkında bilgi verirken, onun herhangi bir yere gidişi esnasında, atının önünde diğer silâhlardan başka 700 altın ve gümüş gürz (topuz) taşıdığını belirtmektedir. Sadrüddin el-Hüseynî de Şemsü’l Mülk Han’ın âdeti Sultan Melikşah’ı tehdit eder mahiyette ona 50 men ağırlığında bir topuz ve 10 men ağırlığında bir kılıç göndererek: ‘Biz bu kılıçla savaşmaz, oynarız. Bu topuz da vurduğu zırhı param parça eder; biz bununla savaşırız’ şeklinde haber göndermişti. Buna cevaben Melikşah da ata binip meydana çıkar ve o topuzu yedi defa başının üzerinde çevirdikten sonra 80 adım öteye fırlatır. Kılıç ile de bir hamlede bir devenin boynunu ikiye böler. Arkasından da Han’ın elçisinin önüne bir yay atarak: ‘Bize kamçı ve yay yeter’ diye karşılık verir. Sadrüddin el-Hüseynî’nin *Ahbârü’l Devleti’s-Selçukîyye* adlı eserindeki kaydı değerlendiren İbrahim Kafesoğlu: ‘bu fıkrada iki tarafın harp taktiği arasındaki fark belirtilmektedir’ demektedir. İbrahim Kafesoğlu’nun bu ifadesi Selçuklu ordusunda da *debbüsdârân*, *gürzdârân* ve *haratekînîdârân* gibi adlarla topuzcular bulunmasına rağmen, bu silâhın Karahanlı ordusunda daha yaygın ve etkili bir şekilde kullanıldığını gösterir mahiyettedir.”⁸⁶ bilgisini veriyor.

Karahanlı ve çağdaşı Türk ordularında gürz kullanıldığı ve gürzcü birliklerin bulunduğu bilindiğine göre, *Divanü Lûgat-İt-Türk*’te ‘demir tokmak’ anlamında geçen ‘basu’ kelimesi dışında dönemin eserlerinde ‘topuz = gürz’ anlamında bir kelimenin geçmemiş olması bu savaş aracının başka bir adının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Kaşgarlı’nın derlediği metinlerde geçme-

83 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, s. 199, TDK Yay., Ankara, 2008.

84 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 248, TTK Yay., Ankara, 1984.

85 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV Yay., İstanbul, 1988; Ersin Teres, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine II”, *Turkish Studies*, C 2/4, s. 1185-1192, Sonbahar 2007; Oktay Berber, “Muhâkemetü’l-Lûgateyn’deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi”, *Turkish Studies*, C 5/3, s. 891-904, Yaz 2010.

86 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 230, TTK Yay., Ankara, 2002.

yen ya da metinlerde sadece bir anlamı ile görülen bir kelime, XI. asır Türkçesinde yoktur denilemez. Elbette, XI. asır Türkçesinde de kelimelerin birden çok anlamı olmuştur. Bu bakımdan *Kutadgu Bilig*'in 3031. beytinin birinci dizesinde 'çok' anlamındaki 'köp' kelimesi dışında ayrıca geçen ve tercümede anlamlandırılmayan, ancak dizinde 'çok = çok' anlamı verilen 'çok' kelimesi doğrudan veya Oğuzlar vasıtasıyla Kıpçakçadan Karahanlı Türkçesine geçip, müellifimiz Yusuf Has Hacib'e ulaşan 'topuz = gürz' anlamında bir kelimedir. Buradaki 'çok' kelimesinin manasının 'gürz' olarak düzeltilmesi, zorlama bir anlamlandırma olmadığı gibi, bu şekildeki anlamlandırma ile beytin ve 'çok' kelimesinin anlamı açıklık kazanmakta, beytin gelişi, içeriği ve devamı da bunu gerektirmektedir.

Sonuç olarak büyük bir eserde bir defa geçen (*hapax legomenon*) bir kelimeden hareketle kesin sonuçlar ortaya koymak kolay değildir. Bununla beraber baştan beri yapılan değerlendirmeler kapsamında *Kutadgu Bilig*'in 3031. beytinin birinci dizesinde geçen 'çok' kelimesinin 'topuz = gürz' anlamında olduğunun kabulü ile beytin yeniden anlamlandırılmasının;

“Hazine neye gerek, çok asker ve gürz gerek,

Beyin zenginliği gereksiz, halk tok gerek.”

şeklinde olması önerilmiştir.

Kaynaklar

- Aktan, Bilal, “Dîvânü Lügâti’t-Türk’ün Söz Varlığında Yer Alan İkişemeler”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, s. 1-13, Güz 2010.
- Alkaya, Ercan, “Sibirya Tatar Türkçesiyle Güney Sibirya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar”, *Turkish Studies*, C 4/8, s. 273-321, Sonbahar 2009.
- Arat, Reşid Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara, 1991.
- Asker, Ramiz, “Kutadgu Bilig’in Dili ve Kelime Hazinesi Üzerine”, *Kutadgubilig Felsefe Bilim Araştırmaları*, Sayı: 4, s. 283-298, Ekim 2003.
- Ata, Aysu, “Çok Kelimesinin Kökeni Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı: 534, Haziran 1996.
- Aydın, Erhan, “Orhun Yazıtlarında Hendiadyoinler”, *Türk Dili*, Sayı: 544, s. 417-421, 1997.
- Bağdatlı, Özlem, “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, *Kutadgu Bilig Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, s. 157-183, 2008.
- Berber, Oktay, “Muhâkemetü’l-Lûgateyn’deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaş-tırmalı İncelemesi”, *Turkish Studies*, C 5/3, s. 891-904) Yaz 2010.
- Blaesing, Uwe, “Kutadgu Bilig’in Arapça ve Farsça Sözvarlığı Üzerine”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Ü-TDK, İstanbul, 26-27 Ekim 2009.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Çağatay, Saadet Şakir, “Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -n”, *AÜ DTCF Dergisi*, Sayı: 3, 1943.
- Çağatay, Saadet, “Uygurcada Hediadyoinler”, *Türk Dili ve Edebiyat Araştırmaları*, s. 97-145, İstanbul, 1940-1941.
- Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV Yay., İstanbul, 1988.
- Erdem, Mehmet Dursun, “Harezmi Türkçesinde İkişemeler ve Yenilemeler Üzerine”, *Bilig*, Sayı: 33, s. 189-225, Bahar 2005.
- Erden, Aysu, “Azerî Türkçesi’nin Geçmişine ve Söz Dizimi Özelliklerine Kısa Bir Bakış”, *HÜ Ed. Fak. Dergisi*, C 3, Sayı: 2, 1985.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yay., Ankara, 2008.
- Ersoylu, Halil, “Kutadgu Bilig’deki Arapça ve Farsça Kelimeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Faruk Kadri Timurtaş Armağanı), Sayı: 27, s. 121-138, Aralık 1983.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara, 2002.
- Gökalp, Ziya, *Türk Töresi*, (Haz.: H. Dizdaroğlu), Devlet Kitapları, 1976.
- Göksu, Erkan, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (The Journal of International Social Research), s. 266-281, C 2/6, Kış 2009.
- Gözütok, Avni, “Rabgûzî, Kısasu’l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, s. 1-19, Erzurum, 2008.
- Güleç, Hamdi, “Süleymânnâme’de Eski Türk Destanlarına Ait Unsurlar Dil-Üslûp ve Motifler”, *Bilig*, Sayı: 36, s. 243-260, Kış 2006.

- Gülensoy, Tuncer, “Kutadgu Bilig Bibliyografyası”, *Türk Dili*, Sayı: 586, Ekim 2000.
- Gülsevin, Gürer, “Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu Ağızlarına”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, s. 109-121, 2006/1.
- Gülsevin, Gürer, “Kutadgu Bilig’in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: ‘denk çiftler’”, *Turkish Studies*, C 2/2, s. 276-299, İlkbahar 2007.
- Güner-Dilek Figen, “Altay Türkçesinde İkişlemeler”, *Bilig*, Sayı: 28, s. 83-100, Kış 2004.
- Hacıyeva, Galibe, “Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin Ortak Diyalektizmleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (*The Journal of International Social Research*), C 1/3, İlkbahar 2008.
- Hacızade, Naile, “Nasreddin Rabguzi’nin ‘Kıyası’l-Enbiya’ adlı Eseri ve Onun Azerbaycan Türkçesi ile Münasebeti”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, s. 67-77, Kasım 1994.
- Heyet, Cevat, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C I, Sayı: I, s. 7-19, Kasım 2004.
- İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C I-II Ankara, 1998.
- İslâm Ansiklopedisi*, “Âzerî”, Mad. C 2, MEB Yay.
- Karagöz, İlnur, “Kutadgu Bilig’in Sözcüklerindeki (bazı) Hapax Legomenon (tek kullanımlık) lar”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Ü-TDK, İstanbul, 26-27 Ekim 2009.
- Karaman, Erdal, “Azerbaycan Sahası Sözlükleri”, *Turkish Studies*; C 4/4, s. 692-715, Yaz 2009.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-İt-Türk*, (Çev.: Besim Atalay), Ankara, 2006.
- Kaymaz, Zeki, “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye’de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, *Turkish Studies*, C 4/3, İlkbahar 2009.
- Kocasavaş, Yıldız, “Aynı Köke Dayalı, Unsurları İsim ve Fiil Olan İkişlemeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 141, s. 161-168, Kasım-Aralık 2002.
- Korkmaz, Zeynep, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *AÜ Türköloji Dergisi*, C VI, Sayı: 1, s. 15-30, 1974.
- Köymen, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, *AÜ DTCF Dergisi*, C V, Sayı: II, 1947.
- Köymen, Mehmet Altay, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihinde Oğuz İstilası”, *AÜ DTCF Dergisi*, C V, Sayı: V, 1947.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C II, (İkinci İmparatorluk Devri), TTK Yay., Ankara, 1984.
- Kurbatov, Helif, “İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler”, (Çev.: Halil Açıkgöz), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 88, s. 104-113, Şubat 1994.
- Necip, E. N., *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), TDK Yay., Ankara, 1995.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1984.
- Ölmez, Zuhul Kargı, “Kutadgu Bilig’de İkişlemeler I”, *Türk Dilleri Araştırmaları VII*, s. 19-40, 1997.
- Ölmez, Mehmet, “Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Sayı: 14, s. 103-126, 2004.

- Ölmez, Mehmet, “Dönemi İçerisinde Kutadgu Bilig’in Sözcükleri”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Bilgi Şöleni*, İstanbul Ü-TDK, İstanbul, 26-27 Ekim 2009.
- Öngel, Hasan Basri, “Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 21, Sayı: 2, s. 189-215, 2001.
- Öztekten, Özkan, “Erat Sözü Hakkında”, *Türk Dili*, Sayı: 552, 1997.
- Öztürk, Sevgi, “Yeni Uygur Türkçesinde İkilemeler”, *Turkish Studies*, C 3/4, s. 1036-1048, Yaz 2008.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul, 1983.
- Sarıca, Bedri, “Kutadgu Bilig’de Komutan ve Ordunun Nitelikleri”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, s. 87-105, Erzurum, 2008.
- Sev, Gülsel, “Divanü Lûgat-İt-Türk’te İkilemeler”, *Türk Dili*, Sayı: 634, s. 497-510, 2004.
- Sümer, Faruk, “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyetde Eserler”, *AÜ DTCF Dergisi*, C 17, Sayı: 3-4, 1959.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, TDAV Yay., İstanbul, 1999.
- Şirin User, Hatice, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı: 39, Güz 2006. *Tarama Sözlüğü*, C I, TDK Yay., Ankara, 1995.
- Tavkul, Ufuk, “Karaçay-Malkar Türkçesi ve Codex Cumanicus”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 15, s. 45-81, Bahar 2003.
- Tavkul, Ufuk, “Adige (Çerkes) Dilinde Bulgar Türkçesi Alıntı Sözcükler Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C IV, Sayı: II, Haziran 2007.
- Teres, Ersin, “Karahanlı Türkçesinde Askerlikle İlgili Bazı Terimler Üzerine II”, *Turkish Studies*, C 2/4, s. 1185-1192, Sonbahar 2007.
- Teres, Ersin, “Orta Türkçede ‘Zırh, Kalkan’ Anlamı Taşıyan Bazı Sözcükler”, *Turkish Studies*, C 4/3, s. 2112-2118, İlkbahar 2009.
- Toprak, Funda, “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C V, Sayı: 2, s. 277-292, 2005.
- Tosun, Mevrure, “Sümer Babil Tanrı Sembollerinin Adları Üzerinde Bir Araştırma”, *AÜ DTCF Dergisi*, C 18, Sayı: 3-4, 1960.
- Türkmen, Erkan, “Urducuda Türkçe Kelimeler”, *Türk Dili*, Sayı: 399, Mart 1985.
- Yılmaz, Emine, “Karaçay-Balkarca”, *Türkbilig*, 2002/4.
- Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, C I-II, TDK Yay., Ankara, 1998.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Haz.: Reşid Rahmeti Arat), Kabalcı Yay., İstanbul, 2006.